

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
An investigation of painting backgrounds in the paintings of the first and second Qajar period
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مطالعه پس‌زمینه‌سازی در نقاشی‌های دوران اول و دوم قاجار*

ریحانه کشتگر قاسمی^{۱*}، مرتضی اسدی^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

۲. استادیار، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۲

چکیده

بیان مسئله: از جمله جنبه‌های مهم هنر قاجار که کم‌تر مورد توجه قرار گرفته پس‌زمینه نقاشی‌های این دوره است. پس‌زمینه یک اثر ممکن است از الگوها و قواعد خاصی پیروی کند. چیزی که مسئله پژوهش پیش‌رو را تشکیل می‌دهد.

هدف پژوهش: درک الگوها، قواعد و نقشی که پس‌زمینه در نقاشی‌های دوران اول و دوم قاجار ایفا می‌کند و نیز پاسخ به این پرسش که هنرمندان هر دوره از چه الگوها و یا قواعدی برای پس‌زمینه‌سازی آثار استفاده می‌کرده‌اند؟

روش پژوهش: تحقیق پیش‌رو براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی-نظری و براساس ماهیت از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است. با استفاده از سیزده نمونه از آثار نقاشی دوران قاجار به صورت انتخابی، داده‌های مربوط به سؤال‌های مطرح‌شده استخراج، طبقه‌بندی و مورد تحلیل و تطبیق قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری: نتایج یافته‌ها دو شیوه کلی را در پس‌زمینه‌سازی‌های دو دوره نشان می‌دهد. پس‌زمینه‌سازی‌ها در دوران نخست بیش‌تر با استفاده از الگوی هندسی و منظره‌پردازی‌ها با الهام از نقاشی اروپایی و به صورت ذهنی صورت می‌گرفته است. در دوره دوم پس‌زمینه‌سازی با استفاده از فضای واقعی ایرانی و به شیوه واقع‌گرایانه و طبیعت‌پردازانه صورت می‌گرفته است. تفاوت در شیوه آموزش هر دو دوره باعث ایجاد تفاوت‌ها در آثار شده است، که در نتیجه آن پس‌زمینه‌ها در دوران نخست علی‌رغم بهره‌وری از عناصر اروپایی با تسلط عناصر ایرانی و در دوره دوم با تسلط کامل شیوه و عناصر غربی به وجود آمده‌اند.

واژگان کلیدی: نقاشی قاجار، پس‌زمینه، عناصر و الگوها، منظره‌پردازی، طبیعت بی‌جان.

مقدمه و بیان مسئله

پژوهشگران هنر قاجار را به دو بخش دوران نخست و دوم تقسیم می‌کنند. در این دوره‌ها نقاشی ایرانی در تکنیک‌ها، مواد و ابزار، فضاها و رویکرد هنرمند نسبت به نقاشی دارای تغییرات متفاوتی است. از جمله تغییراتی که میان این دو دوره وجود دارد تغییر در پس‌زمینه‌ها و نحوه پس‌زمینه‌سازی آثار است. پس‌زمینه آثار از جمله مهم‌ترین بخش‌هاست که کم‌تر مورد پژوهش قرار گرفته است.

اگرچه ممکن است این‌گونه به نظر آید که پس‌زمینه آثار و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن در دو دوره هنر قاجار دارای ارزش چندانی هم‌چون سوژه اصلی درون کار، رویکرد هنرمند، ترکیب‌بندی کلی اثر و سایر ملاحظات هنری نیست، اما واقعیت این است که پس‌زمینه آثار به عنوان بخش مهم یک اثر است که تأثیر بسیاری بر معناها و بیان سوژه اصلی دارد. بنابراین با در نظر گرفتن این نکته، و نیز وجود خلاءهای

*مرتضی اسدی در دانشکده هنر، دانشگاه شاهد در سال ۱۳۹۹ به‌انجام رسیده است. نویسنده مسئول: rei.hanehart13795@gmail.com | ۰۹۰۳۲۹۹۵۲۵۱

*این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «ریحانه کشتگر قاسمی» تحت عنوان «بررسی تأثیرات هنر غرب بر پس‌زمینه‌های نقاشی قاجار» است که به‌راهنمایی دکتر

کلیدواژه دیگر «پس‌زمینه» است. از جست‌وجو با استفاده از این کلیدواژه تنها یک پژوهش مرتبط با پس‌زمینه‌های عکاسی دوره قاجار با عنوان تأثیرات نقاشی و عوامل فرهنگی در نوع چیدمان پیش‌زمینه و پس‌زمینه عکاسی دوره قاجار پیدا شد. همان‌طور که از عنوان این پژوهش برمی‌آید حیطه پژوهشی پژوهشگر را عکاسی دوران قاجار تشکیل می‌دهد و نه نقاشی‌ها. اگرچه که می‌توان به اطلاعات مفیدی در این پژوهش دست یافت اما نتیجه، سؤال و همین‌طور هدف پژوهش بیان‌شده با آن‌چه که ذکرش در پژوهش پیش‌رو خواهد رفت متفاوت است (افهمی و معصومی بدخش، ۱۳۹۵).

از آن‌چه که در سطور بالا بیان‌شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که پژوهش خاصی مطابق آن‌چه که پیش‌روی ماست وجود ندارد و می‌توان پژوهش را فارغ از هم‌پوشانی‌های احتمالی با سایر آثار پژوهشی ارائه کرد.

مبانی نظری

• نگاهی به دوران قاجار

سلسله قاجار در ایران به قبیله ترکمن تعلق داشت. با توجه به بعضی از ادعاها که مورخین در قرن نوزدهم کرده‌اند این سلسله نام خود را از قاجار نوپان بن سرتاق گرفته بودند (هدایت، ۱۳۵۵، ۴).

دوران قاجار دوران طولانی بود که می‌توان آن را به چهار دسته تقسیم کرد: ۱- دوره سلطنت آقامحمدخان (۹۶-۱۷۷۹). ۲- دوره سلطنت فتحعلی‌شاه (۱۸۳۴-۱۷۹۶) و محمدشاه (۴۸-۱۸۳۴). ۳- دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه (۹۶-۱۸۴۸)، و اوایل سلطنت مظفرالدین‌شاه، ۴- دوره مشروطیت (۱۹۰۶ م به بعد).

در تمام دوران‌ها تحولات بسیاری به لحاظ سیاسی، اقتصادی و فرهنگی به وجود آمد که می‌توان دوران قاجار را دروازه ورود به جهان مدرن نامید.

• هنر قاجار

در مجموع می‌توان هنر دوران قاجار را به دو دسته کلی تقسیم کرد دوره اول شامل حکومت آقامحمدخان، فتحعلی‌شاه و دوره محمدشاه است که در آن‌ها برجسته‌نمایی و ژرف‌نمایی، فرنگی‌سازی، ترکیب‌بندی‌ها و شگردهای سنتی نگارگری در آثار به چشم می‌خورد. در این دوران باید به کیفیت تزئینی نقاشی ایرانی در رنگ‌بندی و تقسیم‌بندی آثار نیز دقت کرد.

دوره دوم هنر قاجار مربوط به سلطنت ناصرالدین‌شاه و پس از آن می‌شود. در این دوره تکنیک‌های نقاشی اروپایی بر نقاشی ایرانی پیشی می‌گیرد تا جایی که می‌توان گفت برتری و تسلط تکنیک‌ها و شیوه‌های اروپایی نقاشی ایرانی

پژوهشی در رابطه با مسئله پیش‌رو در این پژوهش تلاش می‌شود تا نحوه پس‌زمینه‌سازی هنرمندان در دوران اول و دوم قاجار توضیح و مورد بررسی و تطبیق قرار گیرد و به این سؤال‌ها پاسخ داده شود که هنرمندان هر دوره از چه الگوها و یا قواعدی برای پس‌زمینه‌سازی آثار استفاده می‌کرده‌اند؟ ویژگی‌های بیان هنری که توسط پس‌زمینه‌ها در نقاشی‌های دوره اول و دوم نقاشی قاجار ایجاد می‌شود، کدامند؟ علل بروز تفاوت در پس‌زمینه‌سازی در آثار دوره اول و دوم چیست؟

پیشینه پژوهش

با اندک نگاهی به پژوهش‌های انجام‌شده با استفاده از کلیدواژه نقاشی قاجار می‌توان به حجم بسیار زیادی از پژوهش‌ها، کتاب‌ها و مقالات دست یافت که با توجه به هدف و سؤال پژوهش پیش‌رو می‌توان پژوهش‌های زیر را در راستای اهداف این پژوهش معرفی کرد و آن‌ها را مورد تحلیل قرار داد:

لهراسبی در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی طبیعت‌نگاری در نقاشی‌های دوره نخست قاجار» تلاش می‌کند تا با بیان مفاهیم ناتوراالیستی و ویژگی‌های حاکم بر آن‌ها، آثار نقاشی در دوره نخست قاجار را مورد تحلیل قرار دهد و به این سؤال پاسخ دهد که آیا در طبیعت‌پردازی‌ها و نقاشی‌های دوران قاجار نقش‌مایه‌ها و نقوش تزئینی وارد شده است یا خیر؟ نتیجه پژوهش این سؤال را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که نقوش تزئینی در نقاشی‌های این دوره حتی در آثار طبیعت‌پردازی‌شده، وارد شده است (لهراسبی، ۱۳۹۱).

حسینی نیز در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی تطبیقی طبیعت‌گرایی در نقاشی پیکرنگاری درباری و قهوه‌خانه‌ای به بررسی طبیعت‌گرایی در دو گونه از نقاشی قاجار یعنی نقاشی قهوه‌خانه‌ای و پیکرنگاری درباری» می‌پردازد. یافته‌های این پایان‌نامه نشان می‌دهد که طبیعت‌نگاری و شبیه‌سازی در پیکرنگاری درباری نسبت به نقاشی قهوه‌خانه‌ای به صورت علمی‌تری کار شده و تناسبات به صورت واقعی‌تر انجام شده است. اما در نقاشی قهوه‌خانه‌ای طبیعت‌گرایی به کاررفته به صورت تجربی و غیرعلمی است که به دلیل وجود هنرمندان خودآموخته و عامی در این حوزه است (حسینی، ۱۳۹۴).

در میان آثار تحقیقاتی به دست آمده با استفاده از کلیدواژه‌های طبیعت‌نگاری قاجار تنها همین دو پایان‌نامه به دست آمد که در راستای پژوهش حاضر است و این دو پایان‌نامه نیز به لحاظ دستاوردها و نتایج پژوهشی با آن‌چه که مسئله و سؤال پژوهش پیش‌رو را تشکیل می‌دهد هیچ‌گونه پوشش محتوایی ندارند.

روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو براساس هدف از نوع پژوهش‌های بنیادی-نظری و براساس ماهیت از نوع پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی است. برای پاسخ به پرسش‌های مطرح شده با استفاده از روش تحقیق کیفی، ابتدا نگاهی به پیشینه، مفاهیم، تعاریف و مبناهای نظری انداخته خواهد شد و سپس با استفاده از نه نمونه از نقاشی‌های دوران نخست و دوم قاجار، داده‌ها استخراج، طبقه‌بندی و مورد تحلیل و مقایسه قرار می‌گیرد.

بحث

با نگاه اجمالی به آثار به‌دست‌آمده از دوران اول و دوم قاجار می‌توان پرده از نوعی ارتباط میان پس‌زمینه‌ها با فضای موجود در اثر برداشت. منظور از فضا در این آثار فضای داخلی یا معماری و فضای خارجی یا آثار منظره‌پردازی و طبیعت‌پردازی شده است. این معیار امکان دسته‌بندی و تطبیق اولیه آثار در دو دوره اول و دوم قاجار را فراهم می‌کند.

پس‌زمینه فضاهای داخلی

• دوران نخست قاجار

فضای بیش‌تر آثار در دوران نخست قاجار را فضاهای داخلی تشکیل می‌دهند، پادشاه نشسته‌ای که گاه بر مخده‌ای تکیه زده، رقصندگانی که به تنهایی در حال هنرنمایی تصویر شده‌اند یا زنان و کودکان بسیاری که در قاب نقاشی‌ها جای گرفته‌اند. آن‌چه که در پس‌زمینه این نقاشی‌ها توجه را به خود جلب می‌کند وجود یک تقسیم‌بندی هندسی در پس‌زمینه آثار است، به‌گونه‌ای که می‌توان این پس‌زمینه را هم‌چون الگویی برای تمام نقاشی‌های این دوره مشاهده کرد. در این الگوی هندسی، فضای پس‌زمینه متشکل از سه قسمت عمودی و یک یا دو قسمت افقی است. قسمت‌های افقی به‌عنوان پایه‌ای در پس‌زمینه برای قرارگیری تقسیم‌بندی‌های عمودی هستند. این قسمت‌های افقی عموماً در شکلی از معماری هم‌چون طاقچه یا بعضی از عناصر و اشیاء موجود در فضای داخلی هم‌چون مخده تصویر شده‌اند. تقسیم‌بندی‌های عمودی معمولاً به سه قسمت تقسیم می‌شوند و قسمت وسط معمولاً از دو قسمت دیگر عریض‌تر تصویر شده است. این تقسیم‌بندی‌ها عموماً نشانگر دیوارها، پرده، لبه درها و پنجره‌ها هستند.

این تقسیم‌بندی هندسی صرفاً به تصویر پادشاهان محدود نمی‌شود و دربرگیرنده طیف وسیع‌تری از آثار به‌دست آمده است. برای تحلیل بیش‌تر می‌توان به تصاویر ۱، ۲ و ۳ اشاره کرد. در تصاویر ۱ و ۲ این الگوی هندسی بدون هیچ تغییری اجرا شده و در تصویر ۳ نیز همین الگوی

را می‌توانیم ببینیم. البته نمی‌توان نقش کمال‌الملک و شاگردان وی را در به اوج رسیدن و برتری تکنیک‌های نقاشی اروپایی بر نقاشی ایرانی و هم‌چنین تحولات به‌وجودآمده هم‌چون ورود دوربین عکاسی به ایران را نادیده گرفت.

محصول این دوره و تمامی این تحولات شکل‌گیری کامل ناتورالیسم نقاشی اروپایی در هنر ایران بود (پوپ، ۱۳۷۸، ۷۷۷-۷۷۸).

«به‌طور کلی از مشخصات نقاشی‌های مکتب قاجار می‌توان به نکات زیر اشاره کرد: ترکیب‌های متقارن و ایستا با عناصر افقی و منحنی، سایه‌پردازی مختصر در چهره و جامه، تلفیق نقش‌مایه‌های تزئینی، تصویری و رنگ‌گزینی محدود با تسلط رنگ‌های گرم، روش‌های طبیعت‌پردازی، چکیده‌نگاری و آذین‌گری به طرز درخشان باهم سازگار شده و به انسان اهمیت اساسی می‌دهد» (پاکباز، ۱۳۷۸، ۵۱).

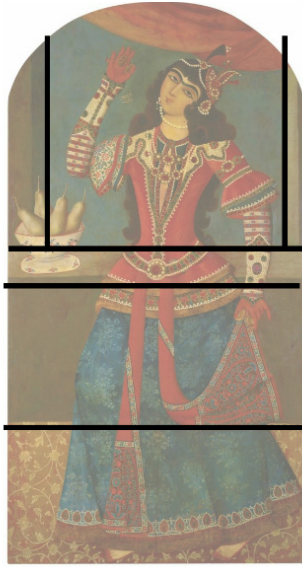
• پس‌زمینه

«در معنای لغوی زمینه معادل کلمه فرانسوی فون و کلمه انگلیسی بک‌گراند است (افهمی و معصومی بدخش، ۱۳۹۵، ۱۳). در دیکشنری کمبریج پس‌زمینه معادل واژه بک‌گراند هر آن چیزی تعریف شده است که در پشت چیزها و اشیاء اصلی درون کادر و تصویر قرار می‌گیرد» (Cambridge "dictionary, S.V. "background").

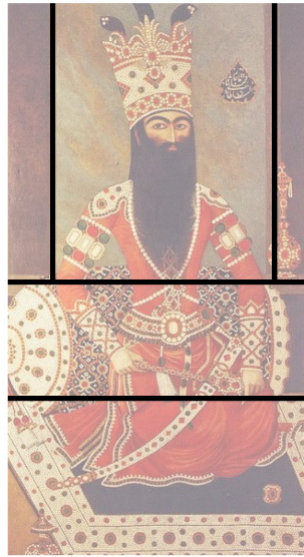
«پیشینه کاربرد پس‌زمینه در سنت نمایشی و تصویری غربی همواره جهت جداسازی زمانی و مکانی موضوع و قراردادن سوژه در صحنه ویژه بوده است» (افهمی و معصومی بدخش، ۱۳۹۵). اما نوع به‌کاربردن پس‌زمینه‌ها در نقاشی‌های دوران قاجار بسیار متفاوت از آن چیزی است که در هنر غرب شاهد آن هستیم که البته که در دوران قاجار با ورود و نفوذ عناصر فرهنگ غربی رفته‌رفته شاهد به‌کارگیری تکنیک‌های واقع‌گرایانه و طبیعت‌پردازانه و هم‌چنین کاربرد طبیعت و منظره به‌عنوان پس‌زمینه در نقاشی‌های قاجار هستیم اما این کاربردها، الگوها، عناصر و هم‌چنین نقش‌های متفاوتی دارد.

تعاریف و اصطلاحات

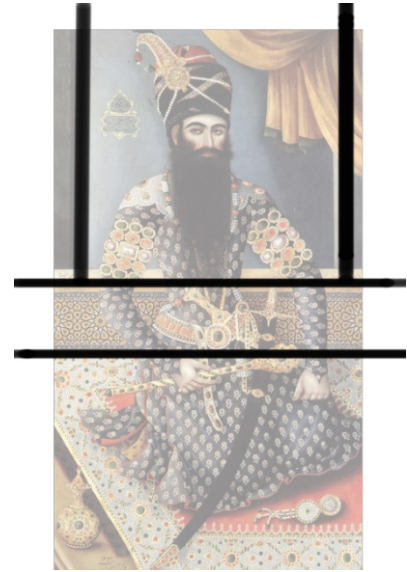
الگو: در این پژوهش منظور از واژه الگوی ساختاری است، که در نحوه ترکیب‌بندی آثار به‌طور مکرر به‌کار رفته است. عناصر: هر آن‌چه که درون کادر قرار دارد و دارای صورت عینی و ملموس باشد. هم‌چون پرده، ابر و .... نقش: در این پژوهش منظور از نقش نسبت یا رابطه‌ای است که پس‌زمینه با کل اثر برقرار می‌کند و این واژه در معنای کارکرد مورد استفاده می‌گیرد و در معنای موتیف یا سایر مفاهیم هنری به‌کار نمی‌رود.

تصویر ۳. زن رقاصه، دوران قاجار، منصوب به محمدباقر.
مأخذ: <http://www.sothebys.com>

تصویر ۲. فتحعلی‌شاه قاجار، (۱۸۲۰).
منصوب به مهرعلی. مأخذ: <http://www.iranreview.org>

تصویر ۱. تحلیل تصویر فتحعلی‌شاه. اثر میرزابابا. ۱۷۹۸-۱۷۹۹.
مأخذ: Raby, 1998, 3.

با استفاده از پرسپکتیو رنگ‌های تیره و روشن و گرایش به نمایش زرق‌وبرق، شکوه و عظمتی که در اشیای این تالار دیده می‌شود هم‌چون لوسترها، تزئینات سقف‌ها و... یادآور نقاشی‌های سبک روکوکو و باروک است (تصویر ۵).

پس‌زمینه‌سازی طبیعت بی‌جان • دوران نخست قاجار

در این دسته از آثار عناصر و اشیای طبیعت بی‌جان تنها بخشی از ترکیب‌بندی اثر هستند. گلدان گل، ساعت، ظرف میوه و ... عناصر طبیعت بی‌جان را تشکیل می‌دهند که غالباً در پیش‌زمینه اثر قرار دارند. ارتباط میان پس‌زمینه و پیش‌زمینه اثر در این آثار با تلفیق الگوی هندسی به‌کاررفته در دوران نخست و استفاده از معماری، نمای خارجی اثر، در پلان پشت‌صورت می‌گیرد. به‌عنوان مثال در اثر طبیعت بی‌جان از میرزابابا عناصر طبیعت بی‌جان پیش‌زمینه اثر را تشکیل می‌دهند. در پس‌زمینه اثر بنایی را می‌بینیم که از یک بخش افقی و عمودی هم‌چون الگوی غالب هندسی تشکیل شده است، که بخش افقی سرتاسر عرض پس‌زمینه را پوشانده و دربردارنده طاقی‌ها و ایوان‌ها و بخش عمودی رابط میان پیش‌زمینه و پس‌زمینه اثر است. در پس‌زمینه این دست از آثار منظره‌پردازی و طبیعت‌پردازی اندکی نیز دیده می‌شود که بیش‌تر نقش پوشاننده فضای خالی میان طبیعت بی‌جان و معماری را دارد (تصویر ۶).

• دوره دوم قاجار

در دوره دوم قاجار طبیعت بی‌جان مورد توجه و عنایت بیش‌تری قرار می‌گیرد و هنرمندان در این دوره تأکید

هندسی با اضافه‌شدن قسمت افقی دیگری در پس‌زمینه تکرار شده است. که بنابراین می‌توان گفت در هر سه تصویر تسلط الگوی هندسی با تغییرات اندکی در پس‌زمینه‌سازی نقاشی‌های این دوره به‌کار گرفته شده است.

نکته دیگری که در رابطه با این تقسیم‌بندی هندسی باید افزود این است که به‌نظر می‌رسد ترکیب‌بندی بعضی از آثار این دوره از تکرار همین الگوی هندسی مسلط ایجاد شده باشند. برای مثال می‌توان به تصویر ۴ اشاره کرد. این ترکیب‌بندی دقیقاً تکرار همان دو ترکیب‌بندی بالاست که برای هر فیگور تکرار شده است.

• دوران دوم قاجار

در دوره دوم قاجار نشانی از الگوی هندسی در پس‌زمینه‌ها نیست. آنچه که در اکثر آثار به شکل مشترک وجود دارد توجه به پرسپکتیو و ترسیم فضاهای داخلی برمبنای قوانین علمی آن است. پرسپکتیو تبدیل به معیاری برای ترسیم فضاهای داخلی می‌شود و نمایش واقعی‌تر و طبیعت‌گرایانه‌تر فضا مسئله هنرمند را می‌سازد.

برای درک بهتر پس‌زمینه‌سازی فضاهای داخلی در دوره دوم قاجار می‌توان نقاشی تالار آینه از کمال‌الملک هنرمند دوران دوم قاجار را مورد تحلیل قرار داد. در اثر تالار آینه از کمال‌الملک نشانی از تقسیم‌بندی فضا به دو یا سه قسمت وجود ندارد بلکه با پرسپکتیو و نمایش طبیعت‌گرایانه کل فضای داخلی مواجه هستیم. نقاشی کمال‌الملک با استفاده از پرسپکتیو و گرایش به طبیعت‌گرایی و واقع‌گرایی انجام شده است: نمایش دقیق جزئیات تالار، آینه‌کاری‌های سقف و دیوار، جزئیات پرده‌ها، فرش‌ها، نور و هم‌چنین تصویر

تصویر ۴. تحلیل پس‌زمینه نقاشی دو دختر در حرم‌سرا، منصوب به میرزابابا. حدود ۱۸۱۱-۱۸۱۴ م. مأخذ: Raby, 1998, 270.

مثال در تصویر فتحعلی‌شاه قاجار اثر میرزابابا همان الگوی تقسیم‌بندی هندسی با جایگزین شدن منظره‌پردازی در بخش میانی این ترکیب‌بندی دیده می‌شود. منظره‌پردازی در این اثر بیش‌تر دربردارنده آسمان و نمایش ابر و فضای باز و وسیعی از یک دشت است با تک‌درخت و کوهی که در دوردست تصویر شده‌اند. هنرمند تمام تلاش خود برای نمایش واقع‌گرایانه و طبیعت‌پردازانه این منظره را انجام داده است، اما از سویی بسیار بعید به نظر می‌رسد که این منظره‌پردازی‌ها فضای واقعی در پشت معماری اثر باشد و به نظر بیش‌تر با حالتی ذهنی از منظره‌پردازی‌های اروپایی الهام گرفته است، این نکته در نقاشی فتحعلی‌شاه اثر محمد نقاش **تصویر ۹** بهتر دیده می‌شود. منظره‌پردازی در این اثر پرکارتر اما با همان ترکیب‌بندی آسمان، کوه‌هایی در دوردست و درختانی در جلو آن دارد که نشان‌دهنده حالتی ذهنی و از پیش تعیین‌شده در منظره‌پردازی‌های پس‌زمینه و عناصر به‌کاررفته در آن دارد. از دوران نخست قاجار آثار اندکی به‌دست‌آمده که کاملاً در فضای خارجی شکل گرفته باشند. نکته قابل توجه در این دسته از آثار وجود یک سوژه انسانی، غالباً شاه، است که فضا حول او شکل گرفته است. در نقاشی فتحعلی‌شاه قاجار، ایستاده در طبیعت **تصویر ۹**، شاه با همان سبک و شیوه پیکرنگارانه که در فضای داخلی به تصویر کشیده شده در فضای خارجی نیز تصویر شده است.

پس‌زمینه اثر کاملاً فارغ از الگوی هندسی از پیش تعیین‌شده تصویر شده است. فضای پشت‌فیگور منظره‌ای را نشان می‌دهد که بی‌شبهت به منظره **تصویر ۸** نیست. در این منظره نیز دشت وسیعی به همراه یک تک‌درخت و کوهی در دوردست تصویر شده است. منظره‌پردازی در این اثر نیز به‌شیوه ذهنی و به‌صورتی طبیعت‌گرایانه و با الهام از منظره‌پردازی اروپایی انجام شده است و پس‌زمینه‌ها به‌صورت بسیار ساده‌ای که بیش‌تر دربردارنده آسمان و دشت باشد با اندک عناصری از طبیعت انجام شده‌اند و تأکید بیش‌تر بر روی سوژه درون کادر است.

تصویر ۵. تالار آینه. اثر کمال‌الملک. مأخذ: آژند، ۱۳۹۰، ۱۰۷.

بیش‌تری بر سوژه و موضوع دارند. در این دسته از آثار پس‌زمینه غالباً چیزی جز یک تکرنگ ساده، یا چند شیء ساده که پوشاننده کل فضای پشت اشیاء باشد نیست. از جمله این آثار می‌توان به نقاشی طبیعت بی‌جان با گل‌دان و پرندۀ شکارشده (۱۳۱۲) اثر کمال‌الملک اشاره کرد که پس‌زمینه کار همان‌طور که گفته شد چیزی جز یک تکرنگ ساده با سایه‌روشن‌هایی بر روی آن، صرفاً برای پوشاندن فضای پشت اثر نیست (**تصویر ۷**).

پس‌زمینه‌سازی با استفاده از منظره و طبیعت‌پردازی (فضای خارجی)

• دوران نخست قاجار

از جمله آثار به‌دست‌آمده از دوران نخست قاجار آثاری است که فضای داخلی و فضای خارجی را به‌طور هم‌زمان در خود دارند. در این دسته از آثار هنرمند از درون فضای داخلی دست به نقاشی فضای خارجی زده و منظره هم‌چون بخشی از فضای خارجی از درون پنجره یا ایوانی به تصویر درآمده است. آن‌چه که این آثار را متمایز می‌کند وجود همان ردپای الگوی هندسی مسلط است که پیش‌تر گفته شد. به‌عنوان

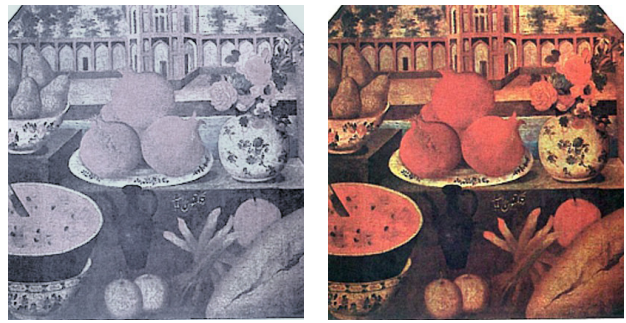
پوشش داده باشند اما به دلیل تنوع بسیار زیاد آثار به لحاظ ترکیب‌بندی و شیوه اجرا تعداد آثار به‌دست‌آمده که هر دو فضای داخلی و خارجی را در خود داشته باشند بسیار کم‌تر است. از جمله این آثار، نقاشی حوض‌خانه کاخ صاحبقرانیه اثر کمال‌الملک است در این نقاشی هنرمند از درون فضای معماری فضای خارجی را تصویر می‌کند. منظره و معماری در این نقاشی‌ها خود سوژه اصلی به حساب می‌آیند. پس‌زمینه در این اثر، منظره باغ ایرانی است که به‌صورت کاملاً واقع‌گرایانه و به‌شیوه طبیعت‌پردازانه کشیده شده است. پس‌زمینه در این اثر از جمله نخستین بخش‌هایی است که به چشم می‌آید که خود نوعی حرکت از فضای بیرون به درون و تأکید بر فضای خارجی را در این اثر نشان می‌دهد. پس‌زمینه در این‌جا روایتگر فضای واقعی و موجود در بستر معماریست و به‌شیوه کاملاً واقع‌گرایانه از روی سوژه موجود نقاشی شده است (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

در دوره دوم قاجار نقاشی از طبیعت و فضاهای خارجی بسیار بیش‌تر از دوران نخست قاجار اتفاق می‌افتد. در این دوره، طبیعت خود به‌عنوان موضوعی کامل در آثار هنرمندان دیده می‌شود هم‌چون نقاشی دهکده مگاک اثر کمال‌الملک. این دست از آثار منظره پس‌زمینه اثر را تشکیل می‌دهد که به‌شیوه واقع‌گرایانه و طبیعت‌پردازانه از روی فضای واقعی گرفته‌برداری شده است.

در این دوره آثاری نیز وجود دارد که در آن سوژه‌ای (به‌عنوان مثال شاه) در فضای خارجی قرار گرفته است. و منظره به‌عنوان پس‌زمینه سوژه اصلی و نه به‌عنوان موضوع نقاشی شده است. از جمله این آثار می‌توان به اثر ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب از اسماعیل جلایر اشاره کرد. فضا و پس‌زمینه در این اثر روایت‌گونه و واقع‌گرایانه‌اند. در این اثر شاه درون فضای خارجی تصویر شده است و اگرچه که عظمت و شکوه پادشاه و نمایش قدرت او بر روی اسبی تنومند و قوی موضوع هنرمند بوده اما منظره هم‌چون پس‌زمینه اثر در پشت شاه قرار گرفته و با استفاده از قوانین پرسپکتیو و به شیوه‌ای واقع‌گرایانه نقاشی شده است (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

پس‌زمینه‌سازی و رویکردهای آموزشی

تا این‌جا پس‌زمینه‌ها طبقه‌بندی و به ویژگی‌های هر بخش در دو دوره نخست و دوم پرداخته شد. اما آنچه که باید به آن اشاره کرد رابطه پس‌زمینه‌ها و شیوه اجرای آن‌ها با دربار و آموزش در هر دوره است. در توضیح پس‌زمینه‌سازی‌های دوره نخست قاجار گفته شد که پس‌زمینه‌ها از یک ترکیب هندسی مسلط برخوردار هستند. بیش‌ترین پرتله‌های درباری به‌دست‌آمده در این شیوه ترکیب‌بندی متعلق به میرزابابا و مهرعلی است. مهرعلی شاگرد میرزابابا بود

تصویر ۶. تحلیل پس‌زمینه طبیعت بی‌جان. میرزابابا. ۱۷۹۳ م. مأخذ: جلالی جعفری، ۱۳۸۲، ۶۲.

تصویر ۷. طبیعت بی‌جان با گلدان و پرندۀ شکارشده (۱۳۱۲). کمال‌الملک. رنگ روغن. مأخذ: فتح‌الله‌زاده، ۱۳۹۱، ۷۱.

تصویر ۸. تحلیل تصویر فتح‌علی‌شاه قاجار. مأخذ: میرزابابا، دوره قاجار. <https://www.pinterest.com/suzanjahangiri/iran-qajar>

• دوره دوم قاجار

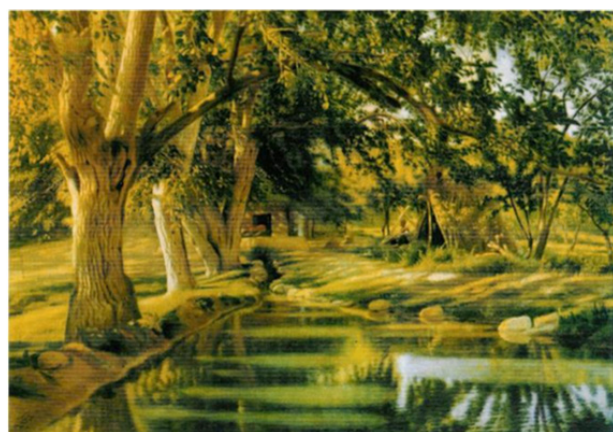
در دوره دوم قاجار تنوع آثار به‌دست‌آمده بسیار بیش‌تر از دوران نخست است. در این دوران نیز می‌توان آثاری پیدا کرد که هم‌زمان هر دو فضای داخلی و خارجی را

تصویر ۱۰. فتحعلی خان قاجار ایستاده در طبیعت، دوره قاجار. مأخذ: هنرمند ناشناس. <https://fineartamerica.com/art/qajar>

تصویر ۹. فتحعلی شاه قاجار نشسته بر صندلی. مأخذ: محمد نقاش. <http://www.khaterenegari.com/main>

تصویر ۱۲. دهکده مغاک (۱۲۹۳). کمال الملک، رنگ روغن بر روی بوم، مأخذ: ذکر علی، ۱۳۹۸.

تصویر ۱۱. حوض خانه کاخ صاحبقرانیه. کمال الملک (۱۳۰۱). مأخذ: آژند، ۱۰۸، ۱۳۹۰.

دردوره صفویه گرایش داشت که در نتیجه این علاقه مندی‌ها و گرایش‌ها نوعی تلفیق با تسلط عناصر ایرانی با نقاشی اروپایی اتفاق افتاد (لعل شاطری، ۱۳۹۵، ۱۸۹-۱۹۰). آثار میرزابابا نشان می‌دهد که نگاه زیبایی‌شناسانه وی برگرفته از دوران زند است (پنجه‌باشی، ۱۳۹۸، ۷۳). میرزابابا در دوران

و میرزابابا نیز چهره‌سازی را از اواخر حکومت زند و نزد کریم‌خان آغاز کرده بود. هنر زندیه در ادامه سنت‌های هنری دوران صفوی بود و کریم‌خان نقش حمایتی ویژه‌ای در پرورش هنر داشت. دربار زند از یک سو به چهره‌نگاری به سبک اروپایی علاقه نشان می‌داد و از سویی به هنر اصفهان

را برانگیخته بود و بعدها نیز خود اقدام به تأسیس مدرسه صنایع مستظرفه و تدریس در این مدرسه کرد. تأسیس مدارس هنری از این دوران هم چون مکتب‌خانه نقاشی (که صنایع‌الملک راه‌اندازی کرد)، یا نقاش‌خانه دولتی بخشی از ساختار نوین آموزشی در این دوران بود که شیوه نقاشی اروپایی را آموزش می‌داد، شیوه‌ای که پس‌زمینه نقاشی‌ها و عناصر سازنده آن‌ها را تحت تأثیر قرار داد. بنابراین مسیر آموزشی و کاری هنرمندان این دوره به کل متفاوت از هنرمندان دوره اول است و به طبع دستاورد هنرمندان این دوره نیز کاملاً متفاوت و برگرفته از اصول هنر اروپا است (جدول ۱).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا نقاشی‌های دو دوره اول و دوم قاجار مورد مقایسه و تطبیق قرار گیرد. آثار مورد پژوهش به دو دسته فضاهای داخلی و فضاهای خارجی تقسیم شد. نتایج داده‌ها نشان می‌دهد که در دوران نخست پس‌زمینه‌سازی در آثار با معماری داخلی از یک الگوی هندسی مشخص و از پیش تعیین‌شده تبعیت می‌کند. پس‌زمینه‌ها در این آثار تخت، ساده و با استفاده از دایره رنگی محدودی انجام شده است.

پس‌زمینه‌سازی در دوران نخست در آثاری با موضوع فضاهای خارجی به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: دسته نخست که پس‌زمینه‌سازی با استفاده از همان الگوهای هندسی قالب صورت می‌گیرد و منظره و معماری در همان یا بخشی از الگوی هندسی جای‌گذاری می‌شود و دسته دوم نیز آثاری که فارغ از الگوی هندسی و در طبیعت نقاشی شده‌اند. در این دسته از آثار، منظره با استفاده از شیوه طبیعت‌گرایی اروپایی ولی به‌صورتی ذهنی در پس‌زمینه‌ها ترسیم شده است. منظره‌پردازی به‌کاررفته در پس‌زمینه این آثار بسیار ساده و با عناصر کم و به‌منظور تأکید بر سوژه اصلی درون کادر صورت گرفته است.

در دوره دوم قاجار پس‌زمینه‌سازی آثار با موضوع معماری داخلی به‌صورت واقع‌گرایانه و کاملاً طبیعت‌پردازانه از روی فضای واقعی نقاشی شده است و حتی گرایش به نمایش جزئیات بسیار در این آثار دیده می‌شود. پس‌زمینه‌سازی آثار با فضای معماری خارجی نیز با تکنیک نقاشی اروپایی و به‌شیوه‌ای طبیعت‌پردازانه و واقع‌گرایانه از روی فضای واقعی باغ ایرانی و یا منظره و طبیعت موجود نقاشی شده است که مهم‌ترین و بارزترین تفاوت طبیعت‌پردازی در پس‌زمینه‌سازی‌های دو دوره قاجار به‌شمار می‌رود.

آنچه در دو دوره قاجار مهم‌ترین دلیل تفاوت در پس‌زمینه‌سازی‌ها است تفاوت در شیوه‌های آموزش هنر

تصویر ۱۳. ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب. مأخذ: اسماعیل جلاپور. <https://www.pinterest.com/pin/481603753878863615>

آقامحمدخان قاجار هنرمند دربار قاجار شد. البته تنها یک تصویر آب‌رنگی از آقامحمدخان به قلم میرزاابا به‌دست آمده است، درحالی که چهره‌پردازی‌های زیادی از فتحعلی‌شاه به قلم این هنرمند موجود است. میرزاابا در شبیه‌سازی و نیز در چهره‌پردازی بسیار نکو عمل می‌کرد و این وجه کارش در زمان قاجار نیز تغییر نکرد. همین امر باعث شد تا میرزاابا نقش مهمی در انتقال هنر از دربار زندیه به دربار قاجاریه ایفا کند و در واقع پایه‌ریز بسیاری از قوانینی بشود که تا اواخر دوران قاجار هنرمندان به آن پایبند بودند (همان، ۶۹). فتحعلی‌شاه نیز این زیبایی‌شناسی را تأیید می‌کرد تا جایی که بیش‌ترین تعداد آثار پیکرنگاری از این شاه و در این دوران به‌وجود آمد. بنابراین اصول به‌کاررفته در این آثار رفته‌رفته با تأیید پادشاهان به قوانینی تبدیل شد که عمده این قوانین ملهم از نقاشی و معیارهای زیبایی‌شناسی گذشته هنر ایران است.

نقاشی در دوران دوم قاجار به دلیل تغییرات آموزشی از ساختاری کاملاً متفاوت برخوردار است. ناصرالدین‌شاه و پادشاهان پس از وی ارتباطات گسترده‌تری با غرب داشتند و به تقلید از آنان دست به تأسیس مدارس (دارالفنون) با ساختارهای غربی زدند. کمال‌الملک از جمله مهم‌ترین هنرمندان این دوره فردی است که به دلیل روابط خانوادگی خود با دربار توانست به دارالفنون راه یابد و زیر نظر استاد نقاشی دارالفنون علی‌اکبر مزین‌الدوله نقاشی را بیاموزد (پرستش و محمدی‌نژاد، ۱۳۸۹، ۱۱۰). علی‌اکبر مزین‌الدوله خود نقاشی را در فرانسه آموخته بود و آموزش او بر مبنای زیبایی‌شناسی پیشین هنر ایران نبود. او اصول نقاشی آکادمیک اروپا را آموزش می‌داد و طبیعتاً شاگردان او نیز به همین سبک و سیاق نقاشی می‌کردند. کمال‌الملک نیز از شاگردان خلف این مدرسه بود که ستایش اساتید این فن

جدول ۱. مقایسهٔ پس‌زمینه‌سازی در دوران اول و دوم قاجار. مأخذ: نگارندگان.

دوران دوم قاجار	دوران نخست قاجار
<p>پس‌زمینهٔ فضاهای داخلی</p> <p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از تکنیک نقاشی اروپایی سبک طبیعت‌گرایی به‌کارگیری جزئیات و پیچیدگی‌های معماری و عناصر فضای داخلی به‌کارگیری پرسپکتیو رنگی برای عمق‌نمایی پس‌زمینهٔ هم‌چون آثار اشرفی روکوکو و باروک</p>	<p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از الگوی هندسی به‌کارگیری عناصر سادهٔ معماری به‌کارگیری رنگ‌های تیره و خنثی برای عمق‌نمایی و جداسازی پلان عقب و جلو تصویر</p>
<p>پس‌زمینه‌سازی در فضای داخلی با استفاده از طبیعت بی‌جان</p> <p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از یک تکرنگ ساده نقش پس‌زمینهٔ پوشاننده فضا/ ساده/ به‌منظور تأکید بر سوژه</p>	<p>پس‌زمینه‌سازی در همان الگوی هندسی مسلط با عناصر فضای خارجی معماری</p>
<p>پس‌زمینه‌های فضاهای داخلی-خارجی</p> <p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از پرسپکتیو و قوانین علمی منظره به‌عنوان پس‌زمینه، روایتگر و بخشی از فضای معماری ایرانی به شیوهٔ طبیعت‌پردازانه</p>	<p>پس‌زمینه‌سازی در همان الگوی مسلط هندسی، جای‌گذاری منظره در همان تقسیم‌بندی هندسی/</p>
<p>پس‌زمینهٔ فضاهای خارجی</p> <p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از منظرهٔ واقعی منظرهٔ روایت‌گرایانه و طبیعت‌گرایانه</p>	<p>پس‌زمینه‌سازی با استفاده از منظره منظره به شیوه‌ای ذهنی با استفاده از تکنیک طبیعت‌پردازی اروپایی</p>

است. در دورهٔ دوم با بهبود رابطهٔ دربار با غرب و تأسیس مدارس هنری که شیوهٔ آکادمیک غربی را تدریس می‌کردند آثار هنری به‌طور کامل به شیوهٔ هنر اروپا کار شد تا جایی‌که دیگر تمامی تأثیرات نقاشی گذشتهٔ ایران از میان رفت و تنها موضوع این آثار هم‌چون نقاشی از معماری یا باغ ایرانی و ... ایرانی باقی ماند.

و نقش دربار در پرورش هریک از این شیوه‌ها است. در دورهٔ نخست نقاشی‌ها و پس‌زمینه‌های این نقاشی‌ها علی‌رغم تأثیرپذیری از آثار غربی هم‌چنان شخصیت و هویت متمایز خود را حتی در نحوهٔ ایجاد ارتباط عناصر موضوعی با عناصر پس‌زمینه حفظ کرده است که عمده دلیل این امر بهره‌گیری از سنت‌های گذشتگان در دورهٔ زندیه و صفویه

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. Naturalism
۲. Fond
۳. Background

فهرست منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۹۰). *میرزا محمدخان غفاری؛ کمال‌الملک*. تهران: سهامی کتاب‌های جیبی.
- افهمی، حمیدرضا و معصومی بدخش، نسرين. (۱۳۹۵). اثرات نقاشی و عوامل فرهنگی در نوع چیدمان پیش‌زمینه و پس‌زمینه عکاسی دوره قاجار. *جلوه هنر*، ۸ (۲)، ۷-۱۸.
- *ایران قاجار*. (سوزان جهان‌گیری). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۱۱). قابل دسترس در: <https://www.pinterest.com/suzanjahangiri/iran-qajar>.
- پاکباز، رویین. (۱۳۷۸). *دایره‌المعارف هنر نقاشی، پیکرتراشی، گرافیک*. تهران: فرهنگ معاصر.
- پرستش، شهرام و محمدی‌نژاد، مرجان. (۱۳۸۹). تحلیل اجتماعی آثار کمال‌الملک در میدان نقاشی ایران. *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ۲ (۱)، ۱۰۳-۱۳۴.
- پنجه‌باشی، الهه. (۱۳۹۸). مطالعه نقاشی میرزاابا به‌عنوان هنرمند نقاش‌باشی در دوره قاجار. *پژوهشنامه گرافیک و نقاشی*، ۳ (۵)، ۶۸-۸۴.
- پوپ، ایهام آرتور. (۱۳۷۸). *سیر و صور نقاشی ایران* (ترجمه یعقوب آژند). تهران: نشر مولا.
- پرتره خسرو پرویز. (بی‌تا). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۲۲). قابل دسترس در: https://society6.com/product/a-portrait-of-khosrow-parviz-circle-of-mihr-ali-persia-qajar-dated-1217-ah-1802-03-ad_print.
- جلالی جعفری، بهنام. (۱۳۸۲). *نقاشی قاجاریه* (نقد زیباشناسی). تهران: کاوش قلم.
- حسینی، اشرف‌الاسادات. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی طبیعت‌گرایی در نقاشی پیکرتراشی درباری و قهوه‌خانه. ((پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد نقاشی)). دانشگاه آزاد اسلامی. دانشکده هنر. واحد تهران-مرکز، تهران، ایران.

• عهدنامه گلستان. (بی‌تا). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۲۸). قابل دسترس در: <http://www.iranreview.org/content/Documents/Treaty-of-Gulistan.htm>

• ذکرعلی، نرگس. (۱۳۹۸). سرآغاز منظره‌نگاری در نقاشی معاصر ایران با محمود خان صبا «ملک‌الشعرا». *فصلنامه علم و فرهنگ*، ۴ (۴)، ۱-۱۷.

• فتح‌الله‌زاده، مریم. (۱۳۹۱). آنالیز رنگ در دوره قاجار. (پایان‌نامه منتظر نشده کارشناسی ارشد نقاشی)، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

• لهراسبی، فاطمه سادات. (۱۳۹۱). بررسی طبیعت‌نگاری در نقاشی‌های دوره نخست قاجار (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد نقاشی). دانشکده هنر و معماری. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

• لعل‌شاطری، مصطفی. (۱۳۹۵). نفوذ غرب در نقاشی ایران از ابتدای حکومت قاجار تا پایان عصر ناصری. *تاریخ پژوهش‌های تاریخی ایران اسلامی*، ۱۹ (۱)، ۱۸۵-۲۰۰.

• ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب. (بی‌تا). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۲۰). قابل دسترس در: <https://www.pinterest.com/pin/481603753878863615>

• ناصرالدین‌شاه غازی. (بی‌تا). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۲۰). قابل دسترس در: <https://www.pinterest.com/pin/481603753879658430>

• نگاهی به زندگی فتح‌علی‌شاه قاجار. (بی‌تا). تاریخ مراجعه: <http://www.qajarpages.org/> قابل دسترس در: <http://www.qajarpages.org/fathalishahchildren.htm>

• هدایت، صادق. (۱۳۵۵). *نیرنگستان*. تهران: انتشارات جاویدان.

• هنر قاجار. (نادینه بایلیس). تاریخ مراجعه: (۱۳۹۹/۵/۱۰). قابل دسترس در: [https://gr.pinterest.com/nadinebaylis/qajar/?amp_client_id=CLIENT_ID\(&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.%session](https://gr.pinterest.com/nadinebaylis/qajar/?amp_client_id=CLIENT_ID(&mweb_unauth_id=%7B%7Bdefault.%session)

• Raby, J. (1998). *Qajar Portraits: An album of the additional works of art included in the London showing of the exhibition Royal Persian Paintings: 1785-1925*. London: Brooklyn Museum of Art.

• *An Old Iranian Painting*. (unknown Author). Acces time: (15 Aug2020) <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/lot.80.html/2014>

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

کشتگر قاسمی، ریحانه و اسدی، مرتضی. (۱۴۰۲). مطالعه پس‌زمینه‌سازی در نقاشی‌های دوران اول و دوم قاجار. *باغ نظر*، ۲۰ (۱۲۷)، ۸۲-۷۳

DOI:10.22034/BAGH.2023.244652.4650
URL: https://www.bagh-sj.com/article_182506.html

